

دو فصلنامه ادیان و عرفان تطبیقی
سال سوم، شماره چهارم، بهار و تابستان ۱۳۹۸ (صص ۶۴-۳۷)

تأثیر انگیزشی قیام عاشورا بر ادبیات پایداری معاصر ایران و عرب

مریم شعبانزاده^۱ - رضا رضایی^۲

چکیده

اکثر رخدادهای تاریخی به واسطه گذر زمان از حافظه تاریخ حذف شده اند. اما برخی وقایع - به دلیل ماهیتی که دارند و اصول و ایده هایی که منجر به شکل گیری آنها شده است؛ علی رغم شکست ظاهری چنان زنده و پویا باقی مانده اند که خود منشأ الهام برای شکل گیری و وقوع حوادث مهم تاریخی دیگر شده اند. نهضت عاشورا و قیام امام حسین (ع) یکی از این وقایع پویا، زنده و برانگیزاننده می باشد.

شعر معاصر ایران و کشورهای عربی از میراث دینی و باورهای مذهبی و سرچشمه های عقیدتی بهره مند گشته است. قیام عاشورا و نهضت کربلا و عناصر پویای آن نقش مؤثری را در جهت دهی افکار و تعالی اندیشه ها در شرایط بحرانی و جنگ در این کشورها در دوره معاصر ایفا کرده است. این پژوهش با روش توصیفی و تحلیلی به تبیین شرایطی پرداخته است که شاعران متعهد معاصر را وادار کرد به بیان عناصر این نهضت بپردازند. در ایران دفاع مقدس و انگیزه وطن دوستی و در اعراب مسأله رهایی و سرزمین های اشغالی و ایجاد انگیزه برای پرهیز از کم همتی و بی عملی انگیزه سرودن شعر گشته است.

یافته های پژوهش نشان می دهد نهضت عاشورا توانست با ایجاد پیوند بین گذشته و حال نقش مؤثری در انگیزش و پویایی نهضت های معاصر ایران و جهان عرب ایفا کند.

واژه های کلیدی: ادبیات مقاومت، ادب معاصر ایرانی و عربی، نهضت عاشورا.

Email:Shabanzadeh_m@yahoo.com

^۱ دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه سیستان و بلوچستان

Email:rrezaei@lihu.usb.ac.ir

^۲ دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه سیستان و بلوچستان

مقدمه

بیان مسأله و پیشینه تحقیق:

جنگ، صلح، شادمانی، اندوه و ... را در هر دوره ی زمانی می‌توان در آیین‌های ادبیات آن عصر یافت. صعوبت جنگ اگر چه جانکاه و جانگداز است، اما فضایی عاطفی و احساسی برای غلیان احساسات فراهم می‌آورد، به ویژه که اگر آن جنگ، جهت‌گیری انسانی و متعالی هم داشته باشد و برای دفاع از آرمان‌های ملی و حفظ ارزش‌های انقلابی یک ملت هم باشد که همه ی مردم یک کشور را بسیج فراگیر نماید. شعر که لطیف‌تر و خوش‌آهنگ‌ترین آوای اندیشه است، در این فضای پراحساس ناب‌تر می‌گردد. شعر مقاومت ایران نیز از گلوی خون‌چکان شاعران در بستر زخمی و پراحساس جامعه که در سال‌های ۱۳۵۹ تا ۱۳۶۷ به جنگی سخت دچار آمده بود که عرصه ی رشادت‌ها و حماسه‌های انسانی مردم ایران به شمار می‌رفت، فریاد آرمان‌خواهی و حق‌طلبی سر داد. خروش مبارزه با دشمن چپاول‌گر، آرزوی پیروزی، شادمانی از فتح، اندوه بر از دست رفتن عزیزان، عواطف ملی و میهنی و تعلیم مذهبی در هم تنیده شد و ژانر ادبی خاصی که می‌توان نام «ادب پایداری» بر آن نهاد، به وجود آمد. ادبیات مقاومت که متأثر از احساس تعهد اجتماعی نسبت به سرنوشت ملت هاست، به منظور اقناع و تثبیت اراده ی ملی جهت کسب استقلال و حفظ سیادت سیاسی و مذهبی نیازمند ارائه ی الگوهایی موفق است تا ضریب حمایت و مقاومت را افزایش دهد و روند تکاملی رسیدن به هدف را نزدیک جلوه دهد. ادبیات پایداری در ایران در بستر عقیده و ایمان مذهبی با تأثیر پذیری از رخدادهای تاریخی - مذهبی و الگوها و شخصیت‌های دینی شاخصه‌های دیگری نیز یافت که از آن با عنوان «ادبیات عاشورایی» یاد می‌شود. در زمینه‌ی سابقه‌ی یادکرد وقایع عاشورادر ادبیات فارسی، می‌توان از شاعران شیعی و سنی چون کسایی مروزی، ناصر خسرو، سنایی، سیف فرغانی، عطار، مولوی و ... نام برد که هرکدام سوگنامه‌هایی در ادب عاشورایی به یادگار گذاشته‌اند: کسایی را که برخی او را شیعه شمرده‌اند، در قصیده‌ای وقایع عاشورا را چنین توصیف کرده است:

آراست بوستان را نیسان به فرش دیبا

مقتول کربلا را تازه کنم تولا

باد صبا آمد و فردوس گشت صحرا

میراث مصطفی را فرزند مرتضی را

آن میر سربریده، در خاک خوابانیده از آب ناچشیده گشته اسیر غوغا

(کسایبی مروزی، منقول از ریاحی ۱۳۸۳، ص: ۷۲)

ناصر خسرو در قصیده ای با مطلع زیر در سوگ امام حسین (ع) و یارانش چنین سروده است:

از کین بت پرستان در هندوچین و ماچین   پردرد گشت جانت رخ زرد و روی پرچین
لعنت کنم بر آن بت کوکرد و شیعت او   حلق حسین تشته از خون خضاب و رنگین
(ناصر خسرو، ۱۳۶۱: ۴۷۳)

سنایی که اهل سنت است، نیز بارها به واقعه عاشورا اشاره کرده است:

حبذا کربلا و آن تعظیم   کز بهشت آورد به خلق نسیم
وان سر بریده در گل و خاک   وان عزیزان به تیغ چاک چاک
(سنایی، ۱۳۶۸: ۲۷۰)

مولوی نیز در دفتر ششم به مناسک عزاداری شیعیان اشاره کرده است و در غزل معروف خود:

کجا بید ای شهیدان خدایی   بلاجویان دشت کربلایی

(مولوی، بی تا: ۱۰۱۷)

از مصایب واقعه عاشورا یاد کرده است.

در قرون بعد، پس از فراگیر شدن مذهب تشیع در ایران دوارده بند محتشم کاشانی معروفترین اشعار در اشاره به واقعه عاشورا است:

باز این چه شورش است که در خلق عالم است   باز این چه نوحه و چه عزا و چه ماتم است
(محتشم کاشانی، ۱۳۷۰: ۵۷۲)

یغمای جندقی در قرن سیزدهم اشعار زیادی در رثای امام حسین (ع) سروده است.

در ادب معاصر می توان از علی موسوی گرمارودی، شهریار، علی معلم و سلمان هراتی، حسن حسینی، قیصر امین پور، جواد محقق، مشفق کاشانی و... یاد کرد. از نویسندگانی که به نثر به حماسه عاشورا توجه کرده اند، سیدمهدی شجاعی و کتاب سوزناکش با عنوان «عشق، پدر و پسر» قابل ذکر است.

در حوزه ادب پایداری و به صورت ویژه ادب عاشورایی معاصر ایران، تحقیقات فراوان صورت پذیرفته که در قالب همایش ها و مجلات تخصصی و مقالات در مجلات پژوهشی و پایان نامه ها و کتاب ها ارائه شده است. مانند مجموعه همایش های ادب پایداری در دانشگاه شهید باهنر کرمان که چهارمین دوره آن در سال ۱۳۹۲ برگزار شده است و چند کنگره بین المللی با عنوان نظریه بیداری اسلامی در اندیشه سیاسی

امام خمینی عاشورا و همایش های دیگر که در دانشگاه پیام نور همدان در سال ۱۳۹۳ با عنوان ادب مقاومت پارسی انجام پذیرفته است. مقالات متعددی نیز در این زمینه در مجلات تخصصی ادب پایداری چاپ و نشر می شوند؛ مانند مقالات نشریه ادب پایداری دانشگاه شهید باهنر کرمان. علاوه بر آن مقالات متعددی با همین موضوع در سایر مجلات پژوهشی ایران چاپ می شود که با جستجوی اندک به راحتی قابل مشاهده است و ذکر همه آنها خارج از مجال این مقاله است.

به چند کتاب که در حوزه ادب پایداری چاپ شده است، اشاره می شود:
آوازه های نسل سرخ، عبدالجبار کاکایی، نشر عروج؛ بیداری کلمات، جواد محقق، انتشارات روایت فتح؛

شعر امروز، ساعد باقری، مجمدرضا محمدی نیکو، انتشارات انجمن شاعران ایران؛
صور خیال در شعر مقاومت، حسن قاسمی، نشر فرهنگ گستر؛
بررسی ادبیات منظوم دفاع مقدس (۳ جلد)، مجمدرضا سنگری، انتشارات پالیزان.
در حوزه ادبیات منثور پایداری مانند داستان و رمان ها، خاطرات و ... نیز تحقیقاتی صورت پذیرفته که برای پرهیز از اطاله تنها به آثار سید مهدی فهیمی، رضا رهگذر، حسین حداد و... ارجاع داده می شود.

در زمینه ی تحقیقات تطبیقی در ادبیات پایداری می توان به دو کتاب « بررسی تطبیقی موضوعات پایداری در شعر ایران و جهان » عبدالجبار کاکایی، نشر پالیزان و تحقیقی از ضیاءالدین ترابی با عنوان « آشنایی با ادبیات مقاومت جهان » اشاره کرد.
در حوزه ی ادبیات پایداری خاورمیانه و کشورهای عربی نیز تحقیقاتی به شرح زیر صورت گرفته است:

در زمینه ی ادبیات عاشورایی، شاعران شیعی عرب زبان تحقیقات و تألیفات ارزشمندی انجام داده اند. به عنوان مثال، عبدالمنعم الفرطوسی شاعر شیعی عراقی، در کتاب « ملحمه اهل البیت » به روایت منظوم زندگی پیامبر (ص) و اهل بیت پرداخته است و به عنوان منبعی در تحقیقات قابل ذکر است. از مقالات تحقیقی در مقوله ی ادبیات عاشورایی می توان به « الرمزیه فی شعر عاشورا » نوشته ی نرگس انصاری و طیبیه سیفی در مجله «دراسات فی العلوم الانسانیه» دانشگاه تربیت مدرس (۲۰۱۲م.) اشاره کرد. مقاله ی « تجلی عاشوراء والثوره الحسینیة فی شعر الشیعی » نوشته سیدحسین سیدی در نشریه ی شیعه شناسی در زمستان ۱۳۸۸ به چاپ رسیده که به

بررسی زمینه های تاریخی و فرهنگی و اجتماعی شعر حماسی- آیینی عاشورایی و تبیین پیامدهای ارزشی و ادبی آن پرداخته است.

اما نوآوری تحقیق حاضر در آن است که به این موضوع از خلال شعر سیاسی شاعران عربی که به گرایش شیعی مشهور و معروف نیستند و به عنوان شاعر مذهبی هم شناخته نشده اند، پرداخته شده است و به تبیین علل و انگیزه های استخدام این مفاهیم توسط این دسته از شاعران و توضیح نتایج آن در حوزه ی شعر سیاسی ادب معاصر اهتمام شده است.

سؤالات و فرضیه تحقیق:

این تحقیق در پی پاسخ به این سؤالات است که چه روندی در تحولات سیاسی، موجب رویکرد شاعر معاصر به نمادهای عاشورایی شده و چه نمادهایی به کار گرفته شده است و انگیزه ی شاعر صرف نظر از مذهب او در این کاربرد چه بوده است؟ لذا این فرضیات آزموده می گردد: وجود شرایط نامساعد سیاسی - اجتماعی و ایجاد انگیزش و آگاهی بخشی به مردم نسبت به شرایط حاکم و تلاش برای مشارکت در تغییر اوضاع، از مهم ترین انگیزه های شاعر در کاربرد مفاهیم عاشورایی محسوب می گردد و از نمادهایی استفاده شده که بر حالات عاطفی و درونی مخاطب تأثیر بیشتری گذاشته و او را به تفکر و مبارزه وادارد.

روش تحقیق:

روش تحقیق براساس تحلیل محتوای متون با مطالعات کتابخانه ای و زیربنای نظری فکری روش تحقیق براساس نظریه گلدمن مبنی بر تأثیر متقابل جامعه و بازتاب آن در ادبیات شکل گرفته است. براساس نظریه ی او شعر شاعر آیینی ی زمانه ی اوست ولی شاعر آیینی ی صرف و خالی از جهت گیری نیست و در عین حال از دریچه اعتقاد ات و عقاید خود و باورهای اجتماعی رایج در جامعه، تحولات و دگرگونی های جامعه ی خود را می نگرد و شعر او بازتابی از ایدئولوژی، تاریخ و سنت های رایج روزگار اوست.

محدوده تحقیق:

محدوده این تحقیق ادب معاصر فارسی و ادب معاصر عربی است. هرچند این دو از لحاظ زمانی کاملاً بر هم منطبق نیست ولی دو عامل مهم سیاسی معاصر در ایران و جهان عرب ما را ناگزیر کرده است که محدوده تحقیق را به رغم تفاوت کاملاً واضح

زمانی مشابه فرض کنیم. در ایران وقوع جنگ تحمیلی و در نزد اعراب اشغال سرزمین های فلسطین که در هردو وجه تشابه ظلم آشکار رخ داده است، مدّ نظر بوده است.

۱- ادب پایداری معاصر فارسی: مفهوم معاصر در شعر و ادبیات ایران بسیار

گسترده است. در یک صد سال اخیر رخدادهای گوناگون در ایران رخ داده است. نهضت مشروطیت، کودتای ۱۲۹۹، سقوط پهلوی، انقلاب اسلامی و پس از آن جنگ هشت ساله تأثیر مهمی در ادبیات ایران و به تبع آن ادبیات پایداری نهاده است. در این تحقیق صرفاً به ادبیات متأثر از جنگ تحمیلی پرداخته می شود و بررسی ادبیات پایداری در ادوار تاریخی دیگر به مجال دیگر سپرده شده است. پژوهشگران این مقاله برای بررسی در حوزه ادب فارسی کوشیده اند تا با درنگ در آینه ی صفحه های روزنامه های منتشر شده در محدوده ی زمانی سال های ۱۳۵۹ به بعد سروده های مرتبط با دفاع مقدّس را که در قالب قطعه، رباعی، دوبیتی، شعر نو و ... انواع سروده های مذهبی و عرفانی، نوعی خاص از ادب حماسی را که با ادب غنایی و تعلیمی پیوندی تنگاتنگ یافته و شایسته ی عنوان ادب پایداری است، توصیف نمایند و در حوزه ی شعر شاعران عربی ترجیحاً شعر شاعران اهل تسنّن و حتی غیر مذهبی مدّ نظر بوده است.

۲- ادب پایداری معاصر عربی: ادبیات معاصر کشورهای عربی متأثر از چند

پدیده ی سیاسی مهم است که به آن تمایز خاصی بخشیده است. همهی کشورهای عربی تا قبل از سال ۱۸۹۹ میلادی؛ یعنی سال حمله ناپلئون به مصر که سرآغاز دوره ی معاصر در کشورهای عربی محسوب می شود؛ زیرا سلطه ی دولت عثمانی قرار داشتند. دولت عثمانی به عنوان حاکم اسلامی بر همه ی کشورهای عربی حکم فرمایی داشت. شیوه ی سیاسی حکومت عثمانی در کشورهای عربی با استبداد و سلطه ی مطلق همراه بود و نارضایتی فراوانی را در این کشورها؛ یعنی مصر، سوریه، عراق، اردن، و عربستان موجب شده بود. از سوی دیگر حکومت عثمانی مخالفان سیاسی در سطح جهان نیز داشت

که به علت تضاد منافع تلاش داشتند از نفوذ و قدرت عثمانی بر گستره ی وسیع ممالک تحت سلطه اش بکاهند.

انقلاب صنعتی در اروپا و پیامدهای اقتصادی آن انگیزه‌ی اصلی کشورهای اروپایی برای رویارویی با دولت عثمانی بود. حمله ی ناپلئون به مصر در سال ۱۸۹۹م. جرّقه‌ی تهاجم فرنگ به حوزه متصرفات دولت عثمانی قلمداد می شود. نارضایتی کشورهای عربی از دولت عثمانی سبب شد تا اروپاییان سریع تر و راحت تر کشورهای عربی را یکی پس از دیگری زیر سلطه و نفوذ استعماری خود در آورند و قیمومیت خود را بر آنها تحمیل کنند.

انگلستان و فرانسه دو کشور اروپایی بودند که در حوزه‌ی کشورهای عربی خاور میانه نفوذ تام داشتند. شیوه‌ی نوین استعماری؛ یعنی واگذاری قدرت به حاکمان دست نشانده در حوزه‌ی کشورهای عربی اگر چه که به ظاهر نوعی اعطای قدرت به اعراب محسوب می شد ولی خوش خدمتی دست نشانندگان به اربابان اروپایی‌شان هیچ گاه نتوانست توده های عظیم مردم به ستوه آمده از رنج و عذاب و فقر را راضی نگه دارد. مسأله‌ی قابل توجه دیگر که در جنبش ها و حرکت های سیاسی و اجتماعی خاورمیانه تأثیر بسزایی داشت، مسأله‌ی فلسطین بود. سرزمین فلسطین تا قبل از سلطه غربی ها زیر نفوذ دولت عثمانی قرار داشت و بعد از سلطه ی اروپاییان توسط انگلیسی ها به گروه اندکی از یهودیان صهیونیست سپرده شد که سرانجام به تشکیل دولت اسرائیل در سرزمین فلسطین منجر گردید. خشونت و سرکوب شدید اعتراضات مردمی از سوی صهیونیست ها و اخراج فلسطینیان از سرزمین مادری‌شان دلها را به درد آورد و اندیشه ها را به تفکر وا داشت و بر ادبیات آن دوره اثر بسیار گذاشت.

تفاوت ادبیات پایداری در کشورهای عربی و ایران

جنگ تحمیلی عراق علیه ایران شکوفایی و نمو ادبیات پایداری را در ایران سرعت بخشید. همان گونه که در کشورهای عربی اشغال فلسطین و تجاوز صهیونیست ها موجبات این امر را فراهم آورد. اگرچه ادبیات پایداری در ایران با آنچه در کشورهای عربی نام ادبیات پایداری یا مقاومت بر آن نهاده می شود، تفاوت های زیر بنایی و اصولی به شرح زیر دارد ولی باز هم نشانه هایی از جلوه های حماسه ی عاشورا وجه شباهت بسیار مهم ادبیات پایداری در این دو سرزمین است:

الف: نوع نگرش به جنگ، و شیوه های مقابله با دشمن در این دو حوزه بسیار متفاوت است. در ایران با وجود جنگ تحمیلی، انگیزه دفاع از وطن موجب شد که عزم و اراده ملی، انسجام مردمی، هماهنگی بین دولت و ملت، برنامه ریزی و هدفمندی در شیوه های مقابله، اختصاص سرمایه و فرصت‌های لازم برای پرداختن به موضوع و آینده نگری در طرح ها و برنامه های مبارزاتی روند مقابله و بالتبع ادبیات مقاومت در ایران تسریع شود و موجبات پویایی و فعال بودن آن را فراهم آورد ولی در نزد اعراب به رغم اشغال سرزمین و تبعات آن بسیاری از مطالب بالا مانند هماهنگی مردم و دولت و ... صورت نپذیرفت.

ب: نگرش مذهبی و باورهای دینی و پویایی مکتب تشیع در مبارزه و استفاده از نمادها و الگوهای مبارزاتی نهضت عاشورا و از خود گذشتگی و ایثار پیروان امام حسین(ع) امام سوم شیعیان، سهم مهمی در موفقیت ایده ها و اقدامات مبارزاتی ایرانیان بر عهده داشت ولی نزد اعراب این مسأله کم رنگ تر جلوه کرده است.

ج: در ایران اهتمام دولت و نیروهای مسلح کشور به موضوع جنگ تحمیلی و مساعدت ارگان ها و سازمان های دولتی و نهادهای مردمی بخشید. در حالی که نزد اعراب با وجود حاکمان خودخوانده و امیران بعضاً دست نشانده که عمدتاً با مردم همراه نبوده اند، چنین نیست.

د: جدی بودن مفهوم جنگ و مبارزه در ایران برای مبارزه با دخالت قدرت های بیگانه و نظام استکباری که در جهت تضعیف نظام جمهوری اسلامی و محدود ساختن اندیشه های سیاسی متعالی مذهب تشیع می کوشیدند، ادبیات پایداری در ایران را با مفهوم و مصداقی متمایز با آنچه در خارج از ایران و مخصوصاً در کشورهای عربی اتفاق می افتاد، شکل داده است و موجب خلق نمونه های عالی ادبیات پایداری در ایران و انجام مطالعات هدفمند علمی و پژوهشی، اختصاص گرایش های ادبیات پایداری در رشته های تحصیلات تکمیلی، بر پای انجمن ها و همایش های مربوط به این ژانر ادبی و انسجام ایده های پایداری و طرح و انتشار آنها در مجلات علمی و پژوهشی گشته است. ولی ادبیات پایداری در کشورهای عربی به دلیل نبود کشوری سامان یافته چنین مجال نیافته و به صورت ادبیات مهاجرت شکل گرفته است. در کشورهای عربی مضمون ادبیات پایداری معمولاً بر مدار مبارزه با صهونیست هاست و اکثر پرچم‌داران آن فلسطینی ها یا اعراب غیر فلسطینی از کشورهای عرب مجاور هستند که فجایع

صهیونیست ها دل هایشان را به درد آورده و زبانشان را گویا ساخته است. شکایت از اندوه‌باری اوضاع فلسطین، بی تفاوتی دولت های عربی و بی مبالاتی آنان نسبت به سرنوشت سیاسی و عدم مشارکت آنان در قیام علیه دشمن از جمله مواردی است که مضامین ادبیات پایداری عربی و ایرانی را متفاوت ساخته است. تصویر ارائه شده توسط میخائیل نعیمه شاعر معروف لبنانی شکایت از ناهمدلی مردم و بی مسؤولیتی دولت ها و عدم مشارکت را در مبارزهای جدی که منجر به عزت و اقتدار اعراب گردد، نشان می دهد:

أخيمن نحن؟ لا وطن ..... ولا أهلاً ولا جواراً/ ذانمنا ..... إذا قمنا.....
ردانا الخزيو العار / لقد خمتبنا الدنيا كما خمتبمونا / فها تالرفشواتبعين لحفر خندقاً آخر / نواريفيها
حيانا. (خورشا: ۱۳۸۱، ۱۷۸)

(برادرم ما که هستیم؟ آنانی هستیم که نه وطنی داریم و نه قومی و نه همسایه ای. به گاه خواب و بیداری ردای ننگ و عار، ما را پوشانده است. تعفن ما زندگان، بسان مردگان، دنیا را آزرده است. پس تیشه ای بیاور تا خندقی دیگر حفر کرده و زندگان خویش را نیز در آن دفن کنیم.)

سَقَطَتْ أَرْجُلُ رَجُلٍ أَلْحِيَاءُ / وَفَرَحْنَا / وَرَقَصْنَا..... / وَتَبَارَكُنَا بِتَوْقِيْعِ سِلَامِ الْجُبْنَاءِ /
ولم يعد يرعبنا شيبى / ولا يخجلنا شيبى - فقد يبست فينا عروق الكبرياء (تاج الدين، ۲۰۰۱م: ۶۹)
(آخرین دیواره های حیا در هم فروریخت و ما شادمان هر قصیدی موبه امضای صلح ترسوها تبریک گفتیم. نه چیزی ما را ترساند و نه از چیزی خجالت کشیدیم. واقعاً که رگ غیرت کبریایی و جلال در ما خشکیده است!)

وجود چنین شرایطی ادبیات پایداری عرب را نیازمند الگوها و نمادهای موقفی می کند تا انگیزه ی فداکاری و ایثار را در آنها ایجاد کند و روحیه ی مبارزه برای کسب عزت و اقتدار را در آنها بدمد و به نهضت و مبارزه ی آنها پویایی و انسجام ببخشد و زمینه ساز تحولاتی مثبت در عرصه ی سیاسی کشورها باشد.

انگیزه های اعراب در رویکرد به ادبیات پایداری

اوضاع نابسامان ملت عرب و مسأله ی فلسطین و مجاهدت های مبارزان فلسطینی و مصیبت های ناشی از آن سبب شد تا تجلی آن در شعر و ادب معاصر کشورهای عربی بارز و ظاهر باشد و ماده ای غنی را به گنجینه ی ادب متعهد عربی بیفزاید. ادبیاتی که به قصد تهییج و افزایش مقاومت و پایداری در راه آرمان ها و بشارت به پیروزی نهایی، شعر و ادب معاصر عربی را جلوه ای تازه بخشید. از جمله این تأثیرات

می توان روگردانی از شعر رمانتیک را نام برد. شعری که سرشار از درد و شکایت و احساسات فردی بود. پرداختن به گرایش اجتماعی، مبارزه و تصویر آلام و دردهای ملت عربی رویکرد جدید در ادبیات معاصر بود و این شعری است که برخی ناقدان از آن به نام رویکرد شعر به وجدان اجتماعی نام برده اند (رجایی: ۱۳۷۸، ۲۲۲). این نوع اشعار را در این روزگار می توان یافت:

یا وَطَنِي الْحَزِينِ / حَوَّلْتَنِي بِلِحْظِهِ / مِنْ شَاعِرٍ يَكْتُبُ شِعْرَ الْحُبِّ وَالْحَنِينِ / لِشَاعِرٍ
يَكْتُبُ بِالسَّكِينِ (قبانی، ۱۹۸۶م: ۱۷۳).

(ای کشور غمزده ام در یک لحظه مرا از شاعری که در باره عشق و احساس می نوشت به شاعری تبدیل کرده ای که با کارد، خنجر، می نویسد.)

شاعران پر آوازه و نامداری که شعر و ادب را در خدمت منافع ملی، آزادی و رهایی انسان های دردمند قرار داده اند، کم نیستند. نزار قبانی شاعر بزرگ سوری یکی از این اشعاران است. او در ۱۹۲۳م. در دمشق در روزگار اشغال سوریه توسط فرانسه متولد شد، تحصیلاتش را در سوریه ادامه داد و از دانشگاه دمشق در رشته حقوق فارغ التحصیل گردید. او به عنوان دیپلمات در بیش از ۱۵ کشور به امور سیاسی اشتغال داشت (فاخوری، ۱۳۸۰: ۶۸۶). تحول اندیشه در مراحل مختلف زندگی او بارز بود. زمانی به عنوان شاعر غزلسرا شهره شد (خورشا: ۱۳۸۱، ۱۹۶) و زمانی هم اندیشه های سیاسی و اجتماعی او بشدت توجه مخاطبان را جلب کرد. قصاید او به نام «خبز و حشیش و قمر» و «هوامش علی دفتر النکسه» یا یادداشت هایی بر شکست نامه نگرشی واقع گرایانه و جسورانه به جامعه عربی و در نقد عقب ماندگی جامعه و عوامل آن شمرده می شود (فاخوری: ۱۳۸۰، ۶۸۸). او علت خشم خود در سرودن اشعاری با رنگ و بوی مقاومت را بعد از شکست کشورهای عربی از اسرائیل در حزیران ۱۹۶۷ میلادی این گونه بیان کرده است «بعد از حزیران برای شاعر چیزی جز یک اسب یعنی خشم باقی نمی ماند. برای من بسیار دشوار است که مرزهای خشم خود را کنترل کنم مادام که یک سانتی متر از سرزمین وطن مرا اسرائیل در اشغال کرده در آن مستعمراتش را ایجاد کند» (قبانی، ۱۳۳۶: ۲۰۲).

در عراق در زمان اشغال توسط انگلیس و قضیه اشغال فلسطین در شعر محمدعلی الیعقوبی اشارات گذرا و کمرنگی به بعد سیاسی نهضت کربلا و پیوند آن با مسائل جدید دیده می شود. حرکت تحول در مفاهیم شعر انقلابی تشیع، تدریجی و کند و انفرادی و یا تقریباً انفرادی است. حتی در شعر بزرگترین شاعر و پیشگام شعر اسطوره ای بدر

شاگرد سیاب حماسه عاشورا با بعد رمزی و اسطوره ای تجلی پیدا نکرده است (رجایی، ۱۳۸۲: ۱۵۶ منقول از ادب الطف ج ۱۰، ص ۱۳۱). او در قصیده ای به ذکر حماسه ی کربلا و آنچه در آنجا گذشت به شکل توصیفی پرداخته و در همان جا باقی مانده است بدون آنکه از این مفاهیم عالی در انقلاب های معاصر یا حرکت های انقلابی سود بجوید و پیوند بین گذشته و حال برقرار کند. کم رنگ بودن این جلوه علی رغم قوت استفاده از اسطوره ها و رمز ها و نماد های دیگر با تفحص در شعر این شاعر نمایان است.

یکی از وجوه استفاده از نقش نمادین نهضت کربلا و عاشورا در شعر معاصر عربی به نحوه ی تعامل افراد با جریان مقاومت بر می گردد. از علل شکست ظاهری نهضت عاشورا نقش منافقانه ی افراد در آن بود. شاعر فلسطینی معاصر، معین بسیسو متوفای ۱۹۸۹م. به این نفاق و دو رویی که در مقاومت های اصیل و مخصوصاً نهضت فلسطین چون آفتی مستمرّ موجب تضعیف و احیاناً شکست نهضت مقاومت می گردید، به خوبی پرداخته است. او در قصیده ی «القمر ذو الوجوه السبعة» به این مطلب اشاره می کند:

.... رأيتُهُ في كربلا/ تحتَ رأيهِ الحسين/ صَهِيلُ سيفِهِ معَ الحسين / و فوقَ سيفِهِ
قصیده منقوشه / فی مدحِ قاتلِ الحسين (بسیسو، ۲۰۰۸م.: ۲۳۵، ۲۳۶)

(... من آن را در کربلا دیدم، در زیر علم امام حسین (ع) نوای شمشیرش با حسین بود، و بر روی شمشیرش قصیده ای در مدح قاتل حسین (ع) نقش بسته بود.)

تجلی الگوی عقیدتی عاشورا در ادبیات پایداری معاصر ایران و عرب:

تفکر عاشورایی در جوامع مختلف در طول تاریخ منشأ تأثیراتی قابل توجه بوده است. این تفکر در زندگی فردی، اجتماعی و سیاسی افراد انگیزه هایی در جهت تحولات مطلوب و مثبت ایجاد کرده است. الگوی مبارزاتی عاشورا در حوزه ی تفکر و اندیشه مبتنی بر اصولی است که انسان بالفطره بدان گرایش دارد. میل به آزادی، دوستداری عدالت و پرهیز از ذلت، و... تناسبی ذاتی با کرامت انسانی دارد. رسالت و پیام عاشورا نیز آگاهی بخشی به جامعه در این بعد از ابعاد کرامت انسانی است. به عنوان مثال از سخنان امام حسین (ع) در روز عاشورا چنین است: «أَلْقَتُلُ أَوْلَى مِنْ رُكُوبِ الْعَارِ» (ریشه‌ری، ۱۳۸۰: ۴۵). مرگ برای انسان شایسته تر از پذیرش و تحمل ننگ است. ایشان در روز عاشورا بیان می دارند که ذلت از ما بسیار دور است خدا و رسولش و مؤمنان و دامن های پاک و پاکیزه و حمیت و مناعت طبع، آن را بر ما نمی پسندند که اطاعت از افراد پست بر مرگ جانانه ترجیح داده شود. «هَيِّهَاتَ مِنَّا الذَّلَّةُ يَا بِيَّ اللَّهُ

ذَٰلِكَ لَنَا وَرَسُولُهُ وَالْمُؤْمِنُونَ وَحُجُورٌ طَابَتْ وَ طَهَّرَتْ وَ أَنْوَفٌ طَيِّبَةٌ وَ نُفُوسٌ أُبِيَّةٌ مِنْ
 أَنْ تُؤَثِّرَ طَاعَهُ اللَّئَامِ عَلَى مَصَارِعِ الْكِرَامِ» (همان: ۲۰۲) و یا این سخن ایشان در همان
 روز که فرمودند: سوگند به خدا که من به شما مانند افراد ذلیل از سر ذلت، دست
 بیعت نخواهم داد و از میدان مبارزه همانند بندگان و بردگان نخواهم گریخت: «وَ اللَّهُ
 لَا أُعْطِيكُمْ بِيَدِي إِعْطَاءَ الدَّلِيلِ وَ لَا أُفِرُّ فِرَارَ الْعَبِيدِ» (همان: ۴۵). همین مضامین نزد
 ایرانیان و اعراب چنین بازتاب یافته است:

الف) - مضامین ادبیات پایداری در ایران

آنچه در ادبیات پایداری ایران اهمیت ویژه دارد، بازتاب نمادهای عاشورا در آن است.
 اسلام و فرهنگ غنی آن که در تار و پود ایرانیان تنیده شده است در جریان انقلاب
 اسلامی و جنگ نمودی بارزتر یافت. این اندیشه در شعر و ادبیات فارسی به صورت های
 زیر نمود داشته است:

۱- شباهت جنگ تحمیلی با قیام امام حسین

انطباق وقایع صدر اسلام به خصوص رویدادهای محرم و عاشورا با وقایع انقلاب
 اسلامی و جنگ تحمیلی در شعرهای زیر چنین انعکاس یافت:

تاج و تخت بعثیان را سرنگون خواهیم کرد   دجله را یکباره چون دریای خون خواهیم کرد
 کشته ها از پشته های کوفیان خواهیم ساخت   لشکر صدامیان را ما زبون خواهیم ساخت
 (انوار، ۱۳۷۲: ۴۹)

اروند را رنگین به خون سنگر به سنگر دیده ام   صد کربلا در دامن الله اکبر دیده ام
 (اوستا: ۱۳۷۲: ۶۰)

ای پاسدار/ ای کربلای مجسم/ خون خدای کوفه - علی/ آیا کدام شب آشفته کرد خواب تو را؟!
 (میرشکاک، ۱۳۵۹)

باز غوغای بدر و حنین است   خط سرخ حرا تا خمین است
 (شاهرخی، ۱۳۷۱: ۱۲۷)

رهرو راه حسینیم آن شهید کربلا بر سر پیمان خود جان را سپر خواهیم کرد
 (جیرودی، ۱۳۷۲: ۹۹)

خواندی حدیث نینوا وان عشق و ایمان و صفا در پهنه ی ایران نگر در نینوای دیگری
 (شاهرخی، ۱۳۷۲: ۱۵۱)

از نظران شاعران ایرانی جبهه های نبرد در ایران قرن بیستم همسانی تام با نبرد در محرم سال ۵۶۱.ق. داشته است.

بر کفر جهان خشم الهی است حسین
بگذار به خاک پاک او روی نیاز
در جنگ به کار دادخواهی است حسین
چون رحمت حق نامتناهی است حسین
(مشفق کاشانی www.hawzeh.net)

۲- تجلی شخصیت های عاشورایی در وجود رهبر انقلاب اسلامی ایران و یاران او

یافتن شباهتهایی بین امام خمینی و بزرگان دینی صدر اسلام، مضمون دیگری برای شاعران شعر دفاع مقدس است که در سرودهای انقلابی نجوا شده است:

راه ما کنون راه خمینی است
و یا سرودی دیگر:
می دان یقین، خمینی حسینی است
شور حسین است چه ها می کند
در حرمش همره روح خدا
نام حسین درد دوا می کند
نماز جمعه به پا می کند

مهرداد اوستا این مضمون را چنین سروده است:

حسینی و بدایع شهادتش خمینی و خجسته پیشوای او (اوستا، ۱۳۷۲: ۶۶)

پابنده باد امامان/ نهضت‌مان و حسینمان/... (اسرافیلی، ۱۳۷۲: ۱۲)

شاعری در سوگ شهید چمران چنین سروده است:

... و خون عاشق تو/ در کدام عاشورا/ در آرزوی کدام وصال/ این چنین به سجده نشست / که بر صلاهی «هل من...» مولا/ حریر پاسخ تو/ عاشقانه پیچیده ست ؟
(اسرافیلی ، ۱۳۷۲: ۷)

۳- یاد کرد رشادت های سرداران عاشورا

تاریخ صدر اسلام و رشادت ها و جسارت های بزرگان دین مانند امام حسین(ع) و یارانش و نیز عملکرد اعضای خانواده ایشان چون زینب (ع) و کودکان خردسال امام حسین(ع) در اشعار شاعران دفاع مقدس برای تداوم مقاومت نمودی چنین یافته است:

غلام همت توأم که بازوی بریده ات
لوای عزّت و شرف به قله زمانه زد
(شاهرخ، ۱۳۷۱: ۱۴۹)

تو با غیرت و آب و دست بریده
 قیامت به پا می کنی یا ابوالفضل
 (حسینجانی، ۱۳۷۶: ۶۴)

دین اگر با خون من احیا شود
 خون فشانم، خون که تا دریا شود
 (وسمقی، ۱۳۶۸: ۳۰)

اشاره به حدیثی از امام حسین (ع) باین مضمون «ان کان لم یکن دینی الا بقتلی فیاسیوف خذینی»

۴- مقایسه سر بازان با یاران امام حسین (ع)

موارد متعدّد از این شباهت ها را می توان یافت:

سلام ای کربلای خون هویزه
 حسینت بود با یاران دیگر
 به خون آغشتگان بی سرو دست
 ردیف قاسم و عباس و اکبر
 سلام ای پیرمردان مجاهد
 دل از جان کنده همپای پیمبر
 به جبهه خود حبیب بن مظاهر
 به پشت جبهه سلمان و ابوذر
 (شهریار، ۱۳۷۲: ۱۶۷)

ایتارگران شعار عرفان بودند
 بر خیمه عاشقان نگهبان بودند
 هرچند که بی شکیب و عطشان بودند
 مانند هزار چشمه جوشان بودند
 (حسین اسرافیلی www.hawzeh.net)

آنان که به راه عشق سرگردانند
 پیچ و خم این مسیر را می دانند
 از سجده بی رکوعشان پیدا بود
 بی دست نماز عاشقی می خوانند
 (سید شهاب الدین موسوی www.hawzeh.net)

اینان / اگرچند / بشکسته زانوان و کمرهاشان / بی هیچ خان و مان / در
 گوششان کلام امام است / فتوای استقامت و ایثار / بردوششان درفش قیام است /
 (امین پور، ۱۳۷۲: ۳۵)

۵- عشق به زیارت کربلا

عشق به زیارت کربلا و اماکن مقدّس، انگیزه ای بزرگ برای ادامه مبارزه است که
 در کلام شعرانشانی بارز یافته است:

سرور آزادگان در کربلا
 چشم دارد سوی دیدار شما
 بهر فتح آفرین اینک به پیش
 ای ظفرمندان خدا یار شما
 (شاهرخی، ۱۳۷۲: ۱۵۳)

آرد نسیم قدس بر این دشت لاله گون
 بوی بهار از نجف و کاظمین ما
 (گنجی، ۱۳۷۲: ۲۶۲)

جاده و اسب مهیاست بیا تا برویم
 کربلا منتظر ماست بیا تا برویم
 (حسینجانی، ۱۳۷۶: ۶۲)

از چشم هر شهید / یک قطره اشک شوق بگیرید/ یک قطره اشتیاق زیارت/ با آبشار پاک
تواضع / ... (امین پور، ۱۳۷۱: ۲۵)
دروازه شهر نور را باز کنید
با ظلمت شب ستیز آغاز کنید
ای شیفتگان کربلا برخیزید
با همسفران برگ سفر ساز کنید
(صفری پور ، ۱۳۷۲: ۲۰۲)

۶- عشق به فرارسیدن ایام محرم

آرزوی فرارسیدن ماه محرم و یادکرد حماسه های آن ایام در شعر شاعران موج
می زند:

آینه ها خم شد دوباره
صدای سنج و دمامد آمد از دور
دل دریاچه ی غم شد دوباره
بخوان ای دل محرم شد دوباره
(علیرضا قزوه، www.hawzeh.net)

۷- همسانی جانبازی های و رشادت های بانوان ایران و کربلا

توصیف جانبازی های و رشادت های زنان در پشت جبهه به تأسی از پیشوایان
دینی و بانوان صدر اسلام یکی دیگر از مصادیق تحریض جنگاوران به جبهه و مبارزه
بوده است:

ای روستا تبار / بانوی روستایی رنج و برنج و کار/ ای افتخار مردم رزمنده/
همزاده ستم تاریخ/ ... (مهروی، ۱۳۷۱: ۲۶۸)
بانوی خیمه های عطش بود می گریست/ مثل بهار/ برلاله های نور که از خاک
می دمید/... (ترابی، ۱۳۷۱: ۵۳)
کیست این دختر که زار می زند/.../ صدایش به صدای زینب می ماند که
برادرش را فریاد می زند /... (اسرافیلی ، ۱۳۷۲: ۱۱)

ب) تجلی اصول اعتقادی و مبارزاتی عاشورا در شعر و ادبیات معاصر

کشورهای عربی:

شعر و ادبیات مقاومت کشورهای عربی در دوره نهضت معاصر چه آنگاه که تلاش
داشتند از سلطه ی عثمانی بیرون آیند و چه آنگاه که برای رهایی از قیمومیت فرانسه و
انگلیس فعالیت می کردند و مهم تر از همه در مسأله ی فلسطین و رویارویی با
صهیونیست ها، سرشار از استفاده از الگوهای مبارزاتی نهضت عاشورا، آزادگی، پرهیز از
ذلت و شهادت در راه عقیده و آزادگی است .

۱- شباهت قیام امام حسین (ع) با قیام اعراب

اولین نشانه های توجه به مفهوم انقلابی حرکت امام حسین (ع) در کربلا در پاره ای از قصاید نیمه قرن بیستم ملاحظه می شود. مانند شعر حلیم دموس شاعر و نویسنده لبنانی (متوفای ۱۹۵۷م): ذِکْرِ الْحُسَيْنِ (ع) حَفِيدِ أَحْمَدَ (ص) صَفْحَه / زَادَتْ بِاسْرَارِ السَّمَاءِ يَقِينِي / تِلْكَ الضَّحِيهُ فِي الْمَحْرَمِ جَدَّدَتْ / فِي كَعْبِهِ الْإِسْلَامُ صَرَحَ الدِّينِ / لَمْ أَنْسَ بَيْتًا لِلشَّهِيدِ قَدْ دَوَّتْ / كَلِمَاتُهُفِي الْطِفِّ مِنْذُ قُرُونٍ / إِنَّ كَانُ دِينُ مُحَمَّدٍ (ص) لَمْ يَسْتَقِمِ / الْإِبْقَتَلِي فَيَا سَيُوفُ خُذِينِي (رجایی، ۱۳۸۲: ۱۵۴ منقول از ادب الطف ج ۱۰، ص ۱۳۱)

(یاد امام حسین (ع) نوه ی پیامبر(ص) صفحه ای بود که بر یقینم به اسرار آسمان افزود. آن قربانی در محرم با کشته شدنش کاخ دین را از نو بر افراشت. من بیستی از آن شهید که از قرن ها در سرزمین کربلا ندا در داده است فراموش نمی کنم که اگر با کشته شدن من دین جدم پایدار نمی گردد، ای شمشیر ها مرا دریابید.)

نهضت کربلا و مخصوصاً شخصیت امام حسین (ع) ضمن حفظ جایگاه رفیع خود در عقل و اندیشه مخاطب، به «گل واژه یا کلمه شعری» (رجایی، ۱۳۸۲: ۱۶۱)، تبدیل شده است که معانی متعددی را به ذهن متبادر می سازد. ایمان به هدف، فدا شدن، نهراسیدن و ایثار بن مایه های نهضت کربلا را تشکیل می دهد. پویایی، درس مقاوت دلیرانه، اصول نتیجه دراز مدت، غلبه نهایی، الگو سازی و افشای نفاق، دستاورد تبعیت و توسل به این مکتب مبارزاتی است، مبارزه ای که اگر چه به ظاهر مغلوب گردید و موجب حسرت گشت اما مقبولیت عام پیدا کرد و به عنوان یک سمبل موفق شیفتگی علاقه مندان را در طول تاریخ به همراه داشت و آنها را وادار کرد تا متواضعانه در برابر این شکوه و عظمت سر تعظیم فرود آورند. این ایده ی همراهی در شعر آدونیس شاعر معروف و معاصر سوری که وابستگی اش به مذهب تشیع بسیار کم رنگ هم بود (عرب، ۱۳۸۳: ۲۴) به خوبی نشان داده شده است:

وَحِينَمَا اسْتَقَرَّتِ الرِّمَاحُ فِي حُشَّاشِهِ الْحُسَيْنِ / وَ أَزِينَتْ بِجَسَدِ الْحُسَيْنِ / وَ دَاوَسَتْ الْخِيُولُ كُلَّ نَقْطَةٍ / فِي جَسَدِ الْحُسَيْنِ / وَ اسْتَلَبَتْ وَ قُسِّمَتْ مَلَابِسُ الْحُسَيْنِ / رَأَيْتُ كُلَّ حَجْرٍ يَحْنُو عَلَى الْحُسَيْنِ / رَأَيْتُ كُلَّ زَهْرَةٍ تَنَامُ عِنْدَ كَتْفِ الْحُسَيْنِ / رَأَيْتُ كُلَّ نَهْرٍ / يَسِيرُ فِي جَنَازِهِ الْحُسَيْنِ (آدونیس، ۱۹۷۵م: ۱/۱۹۴)

(آن گاه که نیزه ها در جان حسین(ع) جای گرفتند و از پیکر او زینت یافتند و اسبان تمام جسم او را لگد مال کردند و جامه ی امام حسین (ع) ربوده و تقسیم شد من دیدم که همه ی سنگ ها در برابر

حسین(ع) سر فرود می آورند و همه ی گل ها بر شانه ی حسین(ع) می خوابند و دیدم که همه رود ها در تشییع جنازه ی حسین (ع) همراهند.

بشاره خوری شاعر لبنانی به مناسبت نخستین قیام فلسطینان در ۱۹۳۵م. در قصیده ای به نام جهاد، که در جهان عرب طنین انداخته بود خطاب به استعمارگران انگلیسی که فلسطین را اشغال کرده بودند، به بیان اصول عقیدتی در این مبارزه اشاره می کند و شرافت مرگ را در این می داند که طعمه اش جان های عصیان گری باشند که علی رغم سیطره ی ستم، سر آشتی با ذلت ندارند:

شَرَفٌ لِّلْمَوْتِ أَنْ نُطْعِمَهُ   أَنْفُسًا جَبَّارَةً تَأْتِي الْهَوَانَ
أَنْشُرُوا الْهَوْلَ وَ صَبُّوا نَارَكُمْ   كَيْفَمَا شِئْتُمْ فَلَنْ تَلْقُوا جَبَانًا خورش: (۱۰۲:۱۳۸۱)

(همین شرافت برای مرگ بس است که جانهایی چون جان متکبر ما که از پذیرش خواری و ذلت إباء دارند خوراک و طعمه او باشند. ترس و خوف را حاکم کنید و آتش کینه تان را هر طور می خواهید بر ما بیارید. بدانید که با فرد ترسو روبرو نخواهید بود.)

۲- تأسی از شهادت طلبی اهل بیت (ع) در کربلا برای یادکرد عظمت گذشته اعراب

مسلمان

زیر سلطه قرار گرفتن کشورهای عربی در دوره ی معاصر و مخصوصاً تجاوز صهیونیست ها نوعی ذلت و حقارت را برای آنها به دنبال داشت. یادآوری تاریخ درخشان گذشته و محبوبیت و ارجمندی ارزش های مذهبی می توانست تأثیر قابل توجهی در افزایش روحیه ی مقاومت آنها داشته باشد این نکته که عظمت دیرین اعراب به سرقت رفته « سَرَقُوا مِنَّا الزَّمَانَ الْعَرَبِيَّ » و این مطلب که مقدسات و محرمات آنها هم مورد غصب واقع شده « سَرَقُوا فَاطِمَةَ الزَّهْرَاءِ مِنْ بَيْتِ نَبِيِّ » بر بی مبالاتی و عدم قدرت آنها بر حفظ و صیانت از کیان و میراث درخشان گذشته دلالت مستقیم دارد.

ابراهیم طوقان (متوفی ۱۹۴۱ میلادی)، شاعری است فلسطینی که در برابر سلطه ی ترکان و نیز سلطه ی بریتانیا بر کشورهای عربی و فلسطین سخت پایدار و مقاوم بود. این شاعر فلسطینی در رثای فیصل اول که در جنگ جهانی اول علیه سلطه ی عثمانی قیام کرده بود و فرماندهی ارتش شمال را در آن مبارزه بر عهده داشت (لطیف الزبیدی، ۵۰۹:۱۳۹۰)، مرثیه ای سرود و در آن به نمادهایی که ریشه در خاندان هاشمی دارند و

با پیوندی دیرین با عزت و مجد در راه رسیدن به هدف متعالی از شهادت هراسی ندارند، اشاره کرده است:

مَنْ هَفَا لِلْمَثَلِ الْأَعْلَى يَجِدْ   فِي بَنِي هَاشِمٍ أَعْلَى مَثَلٍ
أَيْكُمْ يَا آلَ بَيْتِ الْمُصْطَفَى   مَا قَضَى مُسْتَشْهِدًا مُنْذُ «عَلِي»
كُلُّكُمْ يُنْشَأُ قَلْبًا وَ يَدًا   وَ لِسَانًا فِي جِهَادِ الْبَطْلِ (طوقان، ۲۰۰۵م: ۴۸۶)

(هر کس در اشتیاق و آرزوی الگوی های عالی باشد این الگوهای عالی را در خاندان بنی هاشم خواهد یافت.)

ای خاندان پیامبر برگزیده کدامتان از روزگار «علی(ع)» تا کنون در راه رسیدن به عزت به شهادت نرسیده است.

دل و دست و زبان همه تان بر جهاد قهرمانانه سرشته و پرورده شده است.)

او واقعه ی کربلا را مایه ای برای تسلی در حوادث سخت و عظیم می داند و مرگ را در سایه ی بلندمرتبتگی و علو عادت مألوف این خاندان معرفی می نماید:

كَادَتْ الْكَأْسُ الْأَتِي فِي قَبْرِص   تُشْبِهُ الْكَأْسَ الْأَتِي فِي كَرْبَلَاءِ
آلَ بَيْتِ الْمُصْطَفَى لَمْ تَبْرَحُوا   تَرْدُونَ الْمَوْتَ فِي ظِلِّ الْعَلِيِّ (همان: ۴۹۰)

- (جامی که در قبرس نوشانده شد نزدیک بود با جام نوشانده شده در کربلا برابری کند. ای خاندان پیامبر، مرگ شما پیوسته در سایه ی عزت و در راه رسیدن به علو و بزرگی بوده است.)

شاعران معاصر عرب، شخصیت امام حسین (ع) را برگزیدند تا از طریق تصاویر ارائه شده، انقلاب های انسانی معاصر را که با اهداف عالی بر پا شده اند، مجسم سازند. نمادهای اصیل مذهبی که در حافظه ی تاریخی مسلمانان از ابهت و حرمت خاصی برخوردار است، یکی از دستمایه های موثری است که شاعران معاصر با توسل به آن زمینه ی مناسبی را برای برانگیختن حمیت و غیرت و وادار نمودن مخاطب به موضع گیری مناسب جهت کسب عزت دیرین مورد استفاده قرار دادند. مجد و عظمت گذشته ی عرب به عنوان یکی از موارد افتخار این قوم در ادبیات و تاریخ عرب معروف و مشهور است.

سَرَقُوا مِنَّا الزَّمَانَ الْعَرَبِيَّ / سَرَقُوا فَاطِمَةَ الزَّهْرَاءِ مِنْ بَيْتِ نَبِيِّ   (همان: ۴۸۷)

(آنان روزگار عربی ما را از ما ربودند و حتی فاطمه زهرا(س) را از خانه پیامبر.)

۳- الگوگیری از حادثه ی کربلا در جهت توجه به کرامات انسانی

اصول عقیدتی نهضت عاشورا به سبب آنکه ریشه در فطرت انسان دارد بالطبع با کرامت و آزادگی بشر سازگاری دارد به همین خاطر است که می تواند در تمام جوامع صرف نظر از گرایش های مذهبی و عقیدتی آنها منشأ اثر مطلوب باشد.

مسأله ی فلسطین و فراز و فرودهای سیاسی اتخاذ شده در قبال این مسأله و عکس العمل های متفاوت کشورهای عربی و اعراب در دوره های مختلف سبب شده است تا تأثیر ادبی این جریان در ادبیات معاصر عربی همگام با شرایط پیش آمده تجلی و نمود خاصی داشته باشد. به طور قطع می توان گفت در دوره معاصر هیچ پدیده ی سیاسی نتوانسته است همانند موضوع فلسطین به صورت عمیق و وسیع در ادبیات معاصر عربی اثر بگذارد و اوضاع پر درد و رنج ملت عرب را نمایان سازد:

فَتَارِيحُنَا كُلُّهُ مِحْنَةٌ   وَ أَيَّامُنَا كُلُّهَا كَرْبَلَاءُ (قبانی، ۱۹۸۶: ۲۵۵)

(تاریخ ما سراسر محنت است و روزگار ما هر روزش کربلا.)

تحول در اندیشه ی عربی برای کسب عزت و سربلندی به کلام شاعر معاصر روح حماسی و قدرت تعبیر بخشیده است:

شِعْرُنَا أَلْيَوْمَ هَجْمَةٌ وَ إِكْتِشَافٌ / كُلُّ شِعْرِ مُعَاَصِرٍ /.../ لَيْسَ فِيهِ غَضَبٌ أَلْعَصْرُ نَمَلَةٌ عَرَجَاءُ
(همان: ۴۰۱)

(شعر امروز ما شعر هجوم و پرده برداشتن است، هر شعر معاصری که در آن خشم زمانه نباشد چون مورچه ای لنگ است.)

ابوالقاسم الشابی (۱۹۳۴-۱۹۰۴م) شاعر معروف تونس که در وطن پرستی و احساس تعهد اجتماعی شهره بود، تغییر در سرنوشت جامعه را در گرو احساس مسؤولیت و اراده و عزم جدی می داند. اراده ای که امور مقدر و محتوم هم باید آن را بپذیرند و تسلیم آن شوند و این بارزترین تجلی پیام عاشورا است که به عنوان یک اصل، تغییر در سرنوشت سیاسی مردم را موکول به اراده و دخالت آنها در امور سیاسی شان می داند:

إِذَا الشَّعْبُ يَوْمًا أَرَادَ الْحَيَاةَ   فَلَا بُدَّ أَنْ يَسْتَجِيبَ الْقَدْرُ (فاخوری، ۱۳۸۰: ۵۶۹)

این شعار از جمله شعارهایی بود که در انقلاب های بهار عربی در تونس و سایر کشورهای عربی بر زبان مردم جاری بود.

۴- تجلی الگوهای عاشورایی برای تداوم مقاومت و مبارزه با دشمن

با پایان یافتن سلطه ی عثمانی و سیطره ی قیمومیت انگلستان و فرانسه بر کشورهای عربی، نهضت معاصر وارد مرحله ی جدیدی شد. آرامش نسبی و تلاش مسالمت آمیز برای به دست آوردن استقلال نسبی، اگر چه برخی کشورهای عربی را

راضی نگه داشت، اما موضوع فلسطین و شکل گیری دولت اسرائیل و به دنبال آن تحرکات تجاوز گرانه اش به کشورهای مجاور در شعر عربی و ادبیات پایداری اثر بسیار گذاشت. تلاش برای تغییر در نوع نگاه همراه با تحلیل قضایای پیش آمده سیاسی از جمله رویکردهایی است که به شعر معاصر سیاسی متعهد، مقبولیت و پویایی بخشیده است و دامنه‌ی رسالت شعر و ادب را در حوزه‌ی اجتماع و مسایل مهمی که به سرنوشت سیاسی جامعه ارتباط دارد، پیوند داده است.

۵- تبیین شرایط دشوار سرزمین های عربی با نماد های عاشورایی

عاشورا نهضتی مبتنی بر ایده های شرعی بود. هدف آن تحقق آرمانهای دین مقدس اسلام و اصلاح مسیر حاکمیت حاکمان منحرفی بود که با تزویر مبانی شریعت را به نفع مصالح فردی و گروهی خویش تفسیر می کردند و آن را به نام دین و حکومت دینی توجیه و تبلیغ می نمودند تا پایه های انحرافی را در حکومت به اصطلاح مشروع خویش تثبیت کنند. نهضت عاشورا، کربلا و محرم از حدّ یک مقاومت شرعی که منبعث از یک جریان یا نهضت مذهبی خاص باشد، فراتر رفته و به نمادی تبدیل شده که مقابله با ایده ها و اندیشه های مبتنی بر خودخواهی و سلطه جویی را هدف خود قرار داده است. این نهضت قلمرو خاصّ مذهبی، سیاسی، مرزی رادرنوردیده و به نهضتی فراعقیدتی و فرا مرزی و فرا زمانی تبدیل شده است که در هر زمان و مکانی و با هر قومیت و نژادی می تواند نقش سمبلیک خود را در احقاق حقوق اجتماعی و سیاسی مردم ایفا کند.

این نمادها به سبب اشتها و وضوح و جایگاه فعالی که در ذهن مخاطبان دارند، می توانند کمک موثری به تبیین وضعیتی که جامعه از آن در رنج است، می کنند. از این روست که مفاهیمی چون کربلا با همه ی درد و رنج خود در موقعیت های دشوار حادث شده در کشورهای عربی همانند هجوم دشمن به جنوب لبنان و یا واقعه ی مرگبار قانا و مشابه آن، به مدد شاعر معاصر آمده و به شعر و کلام او قوت تاثیر و نشاط بخشیده است و الگوی مبارزاتی عاشورا با عزّت و قوتش، دستمایه ای است پویا و حیات بخش در نهضت های معاصر عربی تا میل به کسب عزّت و مجد دیرین را در جان ها زنده کند. استفاده از نمادهای عاشورایی در شعر نزار قبانی جایگاه ویژه ای دارد. او توانسته است از نمادها و یا واژه نمادهایی چون کربلا، احزان کربلا، ایام کربلا،

ثوب حسین، شمس کربلا، وجع الحسین، فاطمه الزهراء وعباءه الحسین در جهت ایجاد انگیزه و تقویت آن و توضیح مقصود استفاده نماید:

مِنْ وَجَعِ الْحُسَيْنِ نَأْتِي / مِنْ أَسَى فَاطِمَةَ الزَّهْرَاءِ / مِنْ أَحَدٍ وَ بَدْرٍ نَأْتِي / وَ مِنْ أَحْزَانِ
كربلاء / نَأْتِي لِكَيْ نَصَحَّ التَّارِيخَ وَ الْأَشْيَاءَ / وَ نَطْمِسُ الْحُرُوفَ مِنْ الشُّوَارِعِ الْعَبْرِي الْأَسْمَاءِ
(قبانی، ۱۹۸۶م: ۱۹۸-۱۹۷)

(از درد حسین و اندوه فاطمه زهرا می آییم و از احد و بدر و از غمهای کربلا می آییم تا تاریخ و امور و اشیاء را تصحیح کنیم و حروف را از خیابان های دارای نام عبری بزدااییم.)

۶- عینیت بخشی مصایبای صور خیال برگرفته از نمادهای عاشورایی

تجسم عینی بخشیدن به موضوع و ارائه ی آن در قالب تصویرهای محسوس و مادی ضمن کمک به شفافیت موضوع، درصد تأثیر مثبت آن را بر مخاطب افزایش می دهد. یکی از عناصر پویایی این رویکرد در ادبیات پایداری استفاده از الگوها و نمادهایی است که در بردارنده ی مفاهیم پایداری در برابر ناملایمات و شرایط نامساعد حاکم است. به عنوان مثال، نزار قبانی چون به موضوع جنوب لبنان و تشریح وضعیت دردناک آن می پردازد، جنوب لبنان را با چنین عباراتی مورد خطاب قرار می دهد:

سَمَيْتُكَ الْجَنُوبُ / يَا سَفْنَ الصَّيْدِ الَّتِي تَحْتَرِفُ الْمُقَاوِمَةَ / يَا كُتَبَ الشَّعْرِ الَّتِي تَحْتَرِفُ الْمُقَاوِمَةَ
یا رِكَوَةَ الْقَهْوَةِ فَوْقَ الْفَحْمِ، / یا أَيَّامَ عَاشُورَاءِ، (قبانی: ۱۹۹۹: ۶۳)

(ای قایق صیادی که مقاومت پیشه ی توست / ای ماهی دریا که مقاومت پیشه توست ای کتاب های شعر که مقاومت شیوه ی توست / ای قورباغه ی رودخانه که در شب طولانی و تاریک، سرود مقاومت می خوانی / ای قهوه جوش روی زغال های گداخته ای روزهای عاشورا)

شاعر با به کارگیری عباراتی چون «سفن البحر»، «سمک البحر»، «کتب الشعر» «ضفدع النهر»، که همه مورد هجوم قدرت های قاهر و غالب پیرامون خویش چون: باد، آب و تاریکی اند، قصد دارد تا سختی شرایط موجود را به شکل ملموس و مقاومت و تحمل ساکنان جنوب لبنان را به گونه ای بارز جلوه دهد. شاعر در مصرع «یا ركهوه القهوه فوق الفحم» صورت و هیأت قرار گرفتن قهوه جوش را بر روی زغال های افروخته حال کنونی لبنان و وضعیت حاضر آنجا معرفی می کند و در نهایت با افزودن قید «یا ایام عاشوراء» تصویرگری خویش را از وضعیت فاجعه بار جنوب لبنان تکمیل می کند. او با این کار بین حال و گذشته ی واقعیت های موجود، پیوند عاطفی مستحکم برقرار می کند تا زمینه ی موفقیت خویش و اقناع مخاطب را در تصویر سازی هنری اش تثبیت کند.

نهضت عاشورا از نظر عقیدتی و مبارزاتی الگوهای عالی فکری برای کسانی که به تغییر شرایط می اندیشند، ارائه داده است. این نهضت توانسته است به عنوان نمادی برای تحمل و مواجهه با رنجی که به عزت می انجامد، تعریف گردد.

کربلا به عنوان مکان و صحنه مبارزه نقش موفق نماد مکانی را در وقایعی که در طول تاریخ و مخصوصاً تاریخ معاصر رخ داده، ایفا کرده است. در شعر شعرای معاصر از نماد مکانی کربلا و قوت تأثیر مفاهیم مندرج در آن در وقایعی که در جنوب لبنان و دیگر جاهایی که صحنه کشتار بوده، استفاده نمادین شده است. سرخی خورشید در سرزمین کربلا در روز عاشورا و چاک چاکی جامه ی امام حسین (ع) در آن روز حکایت حال کنونی جنوب لبنان، در مواجهه با تهاجم صهیونیست هاست:

سَمَّيْتُكَ الْجَنُوبَ يَا لَيْسَاءَ عَبَاءَةَ الْحُسَيْنِ / وَ شَمْسَ كَرْبَلَا / يَا جَسَدًا يَطْلُعُ مِنْ تُرَابِهِ قَمَحٌ وَ أَنْبِيَاءَ / يَا قَمَرَ الْحُزْنِ الَّذِي يَطْلُعُ لَيْلًا مِنْ عِيُونِ فَاطِمَةَ (همان: ۶۲)

(تو را جنوب نامیدم ای آنجایی که عبای امام حسین (ع) را به تن کرده ای، ای خورشید کربلا، ای پیکری که از خاکش گندم و پیامبران سر بر می آورند، ای ماه اندوه که شبانه از چشمان فاطمه هویدا می شود.)

حادثه ی قانا و کشتار بی رحمانه ی مردم آنجا یادآور واقعه ی کربلا و یا خود کربلایی دیگر است صهیونیست هایی که چون گرگان گرسنه در آنجا وارد شدند و قساوت و بی رحمی را به نهایت رساندند:

وَجَّهُ قَانَا شَاحِبَ اللُّونِ كَمَا وَجَّهُ يَسُوعَ / دَخَلُوا قَانَا كَأَفْوَاجِ الذَّنَابِ الْجَائِعَةِ / يُشْعَلُونَ النَّارَ فِي بَيْتِ مَسِيحٍ / وَ يَدُوسُونَ عَلَى تَوْبِ «حَسِين» وَ عَلَى أَرْضِ الْجَنُوبِ الْعَالِيَةِ / كُلُّ مَنْ يَكْتُبُ عَنْ تَارِيخِ قَانَا / سَيُسَمِّيهِ عَلَى أَوْرَاقِهِ «كَرْبَلَا» الثَّانِيَةِ (قبانی: لاتا، ۵۲)

(چهره قانا چون مسیح رنگش پریده. آنها چون گرگهای گرسنه وارد قانا شدند. در خانه ی مسیح آتش افروخته و جامه حسین را و سرزمین گرانقدر جنوب را لگدکوب می کنند. هر کس درباره ی تاریخ قانا چیزی بر اوراق دفترش بنویسد، آنجا را کربلای دوم خواهد نامید.)

ویژگی نمادهای عاشورایی قوت تأثیر و وسعت حیطة ی انگیزشی آن می باشد. این امر پذیرش دشواری های مقابله و مواجهه با دشمن را هموار و حصول نتیجه را قریب المنال می سازد. استفاده از این سمبل ها و نمادها در توضیح مقصود و تبیین احوال موجود و به تصویر کشاندن میزان درد و رنجی که مردم آن را تحمل می کنند، نقش برجسته ای را بر عهده دارد. مفاهیم کنایی و بلاغی هم در ضمن ابیات وجود دارد که مخاطب با استنباط ذوقی خویش به فراست آنها را درک خواهد کرد.

نتیجه:

امام حسین (ع) به عنوان قهرمان حماسه ی کربلا و خاندان گرامی او و عاشورا و هرآنچه در آن روز به وقوع پیوست به عنوان مرجعی موقّق، نقش نمادین مؤثّری را در شعر و ادب پایداری معاصر ایران و عرب به خود اختصاص داده است.

از بارزترین عواملی که شاعران معاصر را به استفاده از نمادهای عاشورایی و بهره برداری از آنها در مسایل سیاسی سوق داده بود، می توان به نقش انگیزشی مؤثر آنها در تحریک عواطف و توضیح مقاصد اشاره کرد.

ادبیات پایداری معاصر فارسی با استفاده از نمادها و الگوها و معانی ملهم از فرهنگ عاشورایی بارور شده است. مقایسه ی رهبر و یارانش در دوران معاصر با امام حسین (ع) و یارانش، سرزمین ایران با کربلا و یادکرد نمادهای عاشورایی در ادبیات عاشورایی ایران فراوان است.

ادبیات پایداری معاصر عرب تحت تأثیر جریانات سیاسی چه آنگاه که اعراب دوره ی پایانی تحت الحمایگی عثمانی را سپری می کردند و چه آنگاه که به قیمومیت کشورهای اروپایی تن در داده بودند و چه آن گاه که مورد تهاجم اسرائیل قرار گرفته بودند، شاهد گرایش ها، جهت گیری ها و جریانات ادبی خاص بود. این جهت گیری ها و گرایش ها در سبک و اسلوب شاعران و در مضمون و محتوای شعر و ادب آنها تجلّی پیدا کرد.

حمله ی اسرائیل به اعراب و اشغال سرزمین فلسطین باعث شد تا تأثیرگذاری جریانات سیاسی بر حوزه ی شعر و ادب معاصر بیشتر شود و در این راه نمادهای عاشورایی توسط شاعران غیر شیعی عرب به کار گرفته شد. معانی استعاری و کنایی نماد های عاشورایی در شعر شاعران معاصر هم برای تحریک همّت و تقویت اراده ی ملت ها مورد استفاده قرار گرفته شده است و هم برای توضیح و تفسیر وضعیّت نامناسبی که مردم در اثر تجاوز صهیونیست ها بدان مبتلا شده بودند.

منابع

- ۱- ادونیس، علی احمد سعید (۱۹۷۵م). الاعمال الشعریه الکامله، الطبعه الرابعه، دارالعوده، بیروت، لبنان
- ۲- اسرافیلی، حسین (۱۳۷۲) [فرهنگ شاعران جنگ و مقاومت، به کوشش محمد باقر نجف زاده بارفروش]. چاپ اول. انتشارات کیهان
- ۳- اسرافیلی، حسین (۱۳۷۱) [خونیه‌های آفتاب (گزیده ای از اشعار سروده شده درباره ی دفاع مقدس)]. چاپ اول. انتشارات دفتر حفظ آثار و ارزش های دفاع مقدس . وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ۴- افشاری، عبد الصالح (۱۳۷۲) [فرهنگ شاعران جنگ و مقاومت، به کوشش محمد باقر نجف زاده بارفروش]. چاپ اول. انتشارات کیهان
- ۵- امامی، صابر (۱۳۷۲) [فرهنگ شاعران جنگ و مقاومت]. به کوشش محمد باقر نجف زاده بارفروش. چاپ اول. انتشارات کیهان
- ۶- امین پور، قیصر (۱۳۷۱) [خونیه‌های آفتاب (گزیده ای از اشعار سروده شده درباره ی دفاع مقدس)]. چاپ اول. انتشارات دفتر حفظ آثار و ارزش های دفاع مقدس . وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ۷- امین پور، قیصر (۱۳۷۲) [فرهنگ شاعران جنگ و مقاومت]. به کوشش محمد باقر نجف زاده بارفروش. چاپ اول. انتشارات کیهان
- ۸- اوستا، مهرداد (۱۳۷۲) [فرهنگ شاعران جنگ و مقاومت، به کوشش محمد باقر نجف زاده بارفروش]. چاپ اول. انتشارات کیهان
- ۹- اولیایی، مصطفی (۱۳۷۲) [فرهنگ شاعران جنگ و مقاومت، به کوشش محمد باقر نجف زاده بارفروش]. چاپ اول. انتشارات کیهان
- ۱۰- باران پور، آرش (۱۳۷۲) [فرهنگ شاعران جنگ و مقاومت، به کوشش محمد باقر نجف زاده بارفروش]. چاپ اول. انتشارات کیهان
- ۱۱- بسیسو، معین (۲۰۰۸م). الاعمال الشعریه الکامله، دارالعوده، بیروت، لبنان
- ۱۲- بیگی حبیب آبادی، پرویز (۱۳۷۲) [فرهنگ شاعران جنگ و مقاومت، به کوشش محمد باقر نجف زاده بارفروش]. چاپ اول. انتشارات کیهان

- ۱۳- تاج الدین، احمد: (۲۰۰۱ م)، نزار قبانی و الشعر السیاسی، الطبعة الاولى، الدار الثقافیه للنشر، قاهره
- ۱۴- ترابی، ضیاء الدین (۱۳۷۱) خونیهای آفتاب (گزیده ای از اشعار سروده شده درباره ی دفاع مقدس) چاپ اول. انتشارات دفتر حفظ آثار و ارزش های دفاع مقدس. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

پایگاه اطلاع رسانی حوزه www.hawzeh.net

- ۱۵- جیرودی، کاظم (۱۳۷۲) / فرهنگ شاعران جنگ و مقاومت، به کوشش محمد باقر نجف زاده بارفروش. چاپ اول. انتشارات کیهان
- ۱۶- حسینی، حسین، ابوالقاسم (۱۳۷۶) / غزل معاصر ایران، به کوشش علیرضا قزوه. چاپ اول. انتشارات سازمان تبلیغات اسلامی. حوزه هنری.
- ۱۷- حسینی، حسن (۱۳۷۲) / فرهنگ شاعران جنگ و مقاومت، به کوشش محمد باقر نجف زاده بارفروش. چاپ اول. انتشارات کیهان
- ۱۸- خورشید، صادق، (۱۳۸۱) / مجانی الشعر العربی الحدیث و مدارس، انتشارات سمت، تهران.
- خونیهای آفتاب (گزیده ای از اشعار سروده شده درباره ی دفاع مقدس) (۱۳۷۱) چاپ اول. انتشارات دفتر حفظ آثار و ارزش های دفاع مقدس. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ۱۹- ده بزرگی، احد (۱۳۷۲) / فرهنگ شاعران جنگ و مقاومت، به کوشش محمد باقر نجف زاده بارفروش. چاپ اول. انتشارات کیهان
- ۲۰- راکعی، فاطمه (۱۳۷۱) / خونیهای آفتاب (گزیده ای از اشعار سروده شده درباره ی دفاع مقدس) چاپ اول. انتشارات دفتر حفظ آثار و ارزش های دفاع مقدس. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ۲۱- رجایی، نجمه (۱۳۷۸) / آشنایی با نقد ادبی معاصر عربی، انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد.
- ۲۲- رجایی، نجمه (۱۳۸۲) / شعر و شرر (تحلیل شعر انقلاب در ادبیات عرب)، انتشارات دانشگاه فردوسی، مشهد
- ۲۳- رستگار، مهدی (۱۳۷۲) / فرهنگ شاعران جنگ و مقاومت، به کوشش محمد باقر نجف زاده بارفروش. چاپ اول. انتشارات کیهان

- ۲۴- رنجبران، فرشته (۱۳۷۱) / خونبهای آفتاب، گزیده ای از اشعار سروده شده در باره ی دفاع مقدس [چاپ اول. انتشارات دفتر حفظ آثار و ارزش های دفاع مقدس . وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ۲۵- ریشه‌ری، محمد، (۱۳۸۰)، منتخب میزان الحکمه، تلخیص از سید حمید الحسینی، چاپ دوم، دارالحدیث، قم.
- ۲۶- ریاحی، محمد امین (۱۳۸۳) کسایب مروزی، زندگی و شعراو، چاپ یازدهم، انتشارات علمی
- ۲۷- سبزواری، حمید (۱۳۷۲) / فرهنگ شاعران جنگ و مقاومت، به کوشش محمد باقر نجف زاده بارفروش [چاپ اول. انتشارات کیهان
- ۲۸- سنایی غزنوی، ابوالمجد محدود ابن آدم (۱۳۶۸) حدیقه الحقیقه و شریعه الطریقه، تصحیح مدرس رضوی، چاپ اول، انتشارات دانشگاه تهران
- ۲۹- شاه‌رخ، محمود (۱۳۷۱) / خونبهای آفتاب، گزیده ای از اشعار سروده شده در باره ی دفاع مقدس [چاپ اول. انتشارات دفتر حفظ آثار و ارزش های دفاع مقدس . وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ۳۰- شبر، جواد (۱۹۹۸ م.) ادب الطف او شعراء الحسین (ع)، الطبعة الثانية دار المرتضى، بیروت
- ۳۱- شهریار، محمد حسین (۱۳۷۲) / فرهنگ شاعران جنگ و مقاومت به کوشش محمد باقر نجف زاده بارفروش [چاپ اول. تهران: انتشارات کیهان
- ۳۲- صالحی، جواد (۱۳۷۶) / غزل معاصر ایران. به کوشش علیرضا قزوه [چاپ اول. انتشارات سازمان تبلیغات اسلامی. حوزه هنری.
- ۳۳- صالحی، بهمن (۱۳۷۲) / فرهنگ شاعران جنگ و مقاومت. به کوشش محمد باقر نجف زاده بارفروش [چاپ اول. تهران: انتشارات کیهان
- ۳۴- صفارزاده، طاهره (۱۳۷۲) / فرهنگ شاعران جنگ و مقاومت. به کوشش محمد باقر نجف زاده بارفروش [چاپ اول. تهران: انتشارات کیهان
- ۳۵- صفارزاده، طاهره (۱۳۷۱) / خونبهای آفتاب، گزیده ای از اشعار سروده شده در باره ی دفاع مقدس [چاپ اول. انتشارات دفتر حفظ آثار و ارزش های دفاع مقدس . وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ۳۶- صفوی پور، محمد حسن (۱۳۷۲) / فرهنگ شاعران جنگ و مقاومت. به کوشش محمد باقر نجف زاده بارفروش [چاپ اول. تهران: انتشارات کیهان
- ۳۷- طوقان، ابراهیم، (۲۰۰۵ م.) دیوان (الاعمال الشعریه الکامله) دار العوده، بیروت، لبنان

- ۳۸- عرب ، عباس (۱۳۸۳) /دو نسیس در عرصه ی شعر و نقد معاصر عرب، انتشارات دانشگاه فردوسی، مشهد
- ۳۹- عمرانی، غلامحسین (۱۳۷۲) /فرهنگ شاعران جنگ و مقاومت. به کوشش محمد باقر نجف زاده بارفروش. چاپ اول. تهران: انتشارات کیهان
- ۴۰- فاخوری، حنا، (۱۳۸۰) /الجامع فی التاریخ الأدب العربی، الأدب الحدیث الطبعه الأولى، منشورات ذوی القربی.
- ۴۱- قبانی، نزار (لاتا) روائع (۲)، موقع الاوراق الادبیه <http://www.awrag.com>
- ۴۲- قبانی، نزار (۱۳۳۶) داستان من و شعر، ترجمه غلامحسین یوسفی و یوسف حسین بکار، انتشارات طوس، تهران.
- ۴۳- قبانی، نزار، (۱۹۸۶ م.) الاعمال السیاسیه الکامله، منشورات نزار قبانی، بیروت.
- ۴۴- قبانی، نزار، (۱۹۹۹ م.) الاعمال السیاسیه الکامله، منشورات نزار قبانی، بیروت، لبنان
- ۴۵- لطیف الزبیدی، حسن (۱۳۹۰ ق.) دایره المعارف احزاب در عراق، ترجمه سید عدنان محقق، انتشارات دانشگاه امام صادق، چاپ اول، تهران
- ۴۶- محتشم کاشانی (۱۳۷۰) دیوان ، به تصحیح محمد علی گرگانی، انتشارات سنایی
- ۴۷- مولوی غزنوی، حلال الدین محمد (بی تا) کلیات دیوان شمس تبریزی ، مقدمه و تصحیح محمد عباسی ، انتشارات طلوع
- ۴۸- ناصر خسرو (۱۳۶۱) دیوان ، تصحیح متقی زاده انتشارات چکامه
- ۴۹- وسمقی، صدیقه (۱۳۶۸) نماز باران، چاپ اول، تهران: امیرکبیر

روزنامه ها

- ۵۰- امین پور، قیصر: روزنامه سلام، ۷۶/۱۱/۱
- ۵۱- بهداروند، محمد مهدی: روزنامه اطلاعات، ۱۳۷۶/۶/۲۶
- ۵۲- حسینی، حسن: روزنامه جمهوری اسلامی ایران، ۵۹/۹/۲
- ۵۳- حسینی، حسن: روزنامه اطلاعات، ۱۳۶۲/۱۱/۱۹
- ۵۴- حمیدی، علی اکبر: روزنامه اطلاعات، ۷۶/۶/۱۸
- ۵۵- ده بزرگی، احد: روزنامه جمهوری اسلامی، ۱۳۶۱/۱۲/۲۶
- ۵۶- رحمتی، عبدالحسین: روزنامه اطلاعات، ۱۳۷۴/۷/۴
- ۵۷- روزبه، محمد رضا: روزنامه اطلاعات، ۱۳۷۶/۷/۱۵

- ۵۸- شجاعی، سیدمهدی: روزنامه اطلاعات، ۴ / ۷ / ۱۳۷۴
- ۵۹- شکار سری، حمید رضا: روزنامه اطلاعات، ۱۵ / ۷ / ۱۳۷۶
- ۶۰- صفی خانی، شمسعلی: روزنامه اطلاعات، ۳ / ۱۰ / ۱۳۶۵
- ۶۱- عزیزی، احمد: روزنامه جمهوری اسلامی، ۱۸ / ۸ / ۱۳۵۹
- ۶۲- عزیزی، احمد: روزنامه جمهوری اسلامی، ۱۱ / ۸ / ۱۳۵۹
- ۶۳- عزیزی، احمد: روزنامه جمهوری اسلامی، ۱ / ۹ / ۱۳۵۹